

Олександр ОСТАФІЙЧУК
Марина ЯЦЮК

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Хотинська фортеця оспівана у піснях українським народом, велична і неперевершена – вона височить на Дністровському мисі і осяює своєю красою дністровські береги.

Історичні перепетії неодноразово торкалися її. Тут відбувались великі події - культурні, політичні, воєнні...

Вона вистояла – могутня та неймовірно красива. І хто б не казав, чи то поляки, турки, молдавани, чи ба росіяни, що то вони побудували її - вона залишається українською.

Не знаючи свого минулого важко вірно вибудувати майбутнє. Про це говорять вже багато століть літератори, історики та науковці. А ще не варто забувати хто – ти, людина ж таки, істота мисляча? Тому варто звертати увагу на історію, яка вчить нас бути розумнішими, але цих знань звичайно ж замало, варто вивчати і досліджувати новіші, враховуючи сучасні здобутки істориків та археологів. Рухатись вперед, бо рух, то є життя.

Одже, тепер нам, нащадкам славних козаків, відтворюючи історію варто враховувати не тільки писемні джерела, а й здобуті з археологічних досліджень дані, бо саме вони відкривають все нову і нову історичну дійсність.

Отож, звернемось до історії археологічних досліджень нашої твердині.

На початку XX століття (червень 1901 р.) для з'ясування стану збереженості Хотинської фортеці і можливостей її подальшої охорони як історичного об'єкта була організована поїздка дійсних членів «Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей», істориків Кочубинського О.О. (1845-1907 рр.) та Маркевича О.І. (1847 – 1903 рр.). Результатом їх досліджень стала спеціальна доповідь, яка була опублікована в одному з томів «Записок Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». У заключній частині доповіді було зазначено: «Прийняття у відання Товариства цитаделі, як пам'ятки XVIII ст., причому прекрасно збереженої, бачиться нам вельми бажаним... Маємо підстави вважати, що передача як цитаделі, так і всієї Хотинської фортеці у відання нашого Товариства не зустрине

протидії з боку жодного із зацікавлених в ньому відомств, бо як можна судити по сучасному стану фортеці, вона нікому не потрібна, а в той же час ці відомства хотіли б зберегти таку прекрасну історичну пам'ятку» [1, .145-147]. Нажаль далі справа з охороною пам'ятки не була завершена і вона чим далі, тим більше занепадала.

Подальші дослідження Хотинської фортеці проводились вже аж у післявоєнний час, і прив'язують їх до діяльності Бориса Онисимовича Тимощука (1919 – 2003 рр.). У «Щоденнику археологічної розвідки» за травень 1949 р., цей же археолог, працюючи співробітником Чернівецького краєзнавчого музею, описав старожитності Хотинської фортеці, звернувши особливу увагу на будівельну технологію в різних частинах Цитаделі та Нової фортеці.

Через рік – квітень-травень 1950 р. Тимощук провів розвідкові розкопки у фортеці. Їх завданням було «установити насиченість речовим матеріалом Хотинської фортеці і з'ясувати питання, чи доцільно музеєві проводити стаціонарні розкопки» [2, с. 85, 160].

Першими об'єктами для дослідження було обрано Північну квадратну вежу і внутрішній двір Цитаделі. Після завершення робіт знайдені матеріали довели, що культурні нашарування у фортеці досить значущі і дослідження пам'ятки є перспективними. Але, нажаль, подальші дослідження були здійсненні тільки через 11 років - у літку 1961 року і тривали у 1962, 1964 і 1967 рр. Це були експедиції ЧКМ, а пізніше об'єднанні експедиції Чернівецького держуніверситету та обласного краєзнавчого музею. Керівником археологічних експедицій залишався Б.О. Тимощук. Спрямованість робіт пов'язувалась із вивченням товщин культурних нашарувань, які в окремих місцях досягали 8-10 метрів [3, с.103-105; 4, с.88-89; 5, с. 109-111; 6, с. 29-39; 7].

Основні дослідження, як було зазначено раніше, проводились в Цитаделі та на території Нової фортеці. В цитаделі було закладено декілька розкопів та траншей. В нижніх шарах всіх розкопів було знайдено численні фрагменти слов'янської (IX – X ст) та давньоруської культур (XI-XIII) – зокрема – кераміки. На території Нової фортеці було розкопано залишки двох напівземлянок X ст., а за межами оборонних стін пам'ятки зафіксовані культурні нашарування райковецької культури VIII-IX ст. [6, с. 37]. Таким чином, завдяки дослідженням Бориса Тимощука було чітко визначено і простежено періоди функціонування укріплень фортеці [8, с.58-65]. Надалі дослідження саме цього археолога

стають вагомим аргументом при доведенні дати заснування міста Хотина та побудови Хотинської фортеці.

В останні роки ХХ ст. визначних археологічних досліджень не проводилось, щоправда час від часу велися обстеження берегової лінії Дністра, що примикають до замку та території теперішнього заповідника.

На основі здобутих попередньо відомостей на початку 2000-х рр. з'являються перші наукові дослідження, в яких на матеріалах комплексного узагальнення даних археології й писемних джерел було визначено час заснування міста і фортеці. Основним досягненням таких наукових праць стало ствердження і доведення точної дати заснування міста, що і дало поштовх для клопотання про відзначення ювілею фортеці і міста у 2002 році.

Також значною подією стала конференція, проведена на території Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» (створений у жовтні 2000 р.) 19 грудня 2000 р.

Підготовка до святкування ювілею у 2002 році, в цілях збереження пам'ятки, супроводжувалась роботами археологічної експедиції. Основні археологічні роботи проводились силами студентів історичного факультету ЧНУ: «в місцях найбільшого оголення культурних нашарувань в північній частині Цитаделі». Під час розкопок культурного шару було знайдено рештки фундаментів споруд та предмети XVII – XVIII ст. – кам'яні і чувунні ядра, скляні гранати, свинцеві кулі, кахлі, кераміка тощо [18, с.245-253; 22, с.65-66].

Відповідно до наукових і археологічних досліджень Пивоварова Сергія Володимировича (директор Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича, доцент та кандидат історичних наук) протягом 2000-2003 рр. на території Хотинщини проведено ряд досліджень, які дозволили отримати важливі матеріали з минулого давнього населення Середнього Подністров'я. Хотинська фортеця не стала виключенням. Ряд важливих цінних знахідок здобуто при археологічних дослідженнях Цитаделі, Нової фортеці та прибережних зонах Дністра - це кераміка, нумізматики, артилерійські боєприпаси та фрагменти водовідведення [23, с.22-36].

Починаючи із 2004 року і до тепер, майже щорічно, в літній період на території Хотинської фортеці проводились археологічні дослідження. Метою проведення таких робіт стало забезпечення проведення рятувальних робіт в місцях, де проводились землевпорядні, будівельні та рес-

тавраційні роботи, а також дослідження об'єктів, які Заповідник планував реконструювати й перетворити в екскурсійні.

Так у 2004 році було розпочато дослідження мусульманської культової споруди – мечеті з мінаретом на території Нової фортеці. Під час робіт було встановлено, що в XIX ст. споруда використовувалась як склад і декілька разів перепланувалась та ремонтувалась, про що свідчили написи на цеглинах 1842-1846 рр. Вагомими знахідками стали кам'яні ядра діаметром 30 см. та два уламки надгробка з арабськими написами [21, с.139-142].

2005 рік став продовженням досліджень мечеті з мінаретом. Під час робіт на глибині 1,5 – 2 м. було знайдено рештки культурних шарів слов'янського та давньоруського часів з численними фрагментами типової кераміки. А поблизу західної стіни фундаменту зафіксовані поховання (дорослої людини і дитяче). Окрім дослідження мечеті розкопки проводились і на території самого замку (між палацом старости і північною вежею). Метою цих досліджень стало знайдення решток водовідводу для проектування сучасної системи виведення дощових та талих вод з території пам'ятки. І такий водовідвід був знайдений. Він виявився двох хронологічних періодів. Давніший належав до XV-XVII ст. і представляв собою обмуровані каменем канали, які зверху вкривалися дерев'яними плахами. Водовідвід турецького часу був виготовлений із масивних кам'яних блоків із круглими виїмками всередині. Водовідвід цього періоду мав фрагментальний вигляд так як більша частина його була розібрана, очевидно, на будівельні матеріали [20, с.68-72; 21, с.140-142].

Дослідження 2006 року продовжили роботи попередніх років. У цей археологічний сезон було завершено розчистку підвалів мечеті й встановлено їх планування. Таким чином, мусульманська культова споруда була повністю вивчена й підготовлена до консервації та реставрації [16, с.67; 25, с.9].

Основні роботи експедиції були зосереджені на вивченні траси для підземних комунікацій електромережі на території Нової фортеці і Цитаделі. Розкопи були закладені на місцях, де планувалося спорудити спеціальні колодязі й траншеї між ними. На цих об'єктах вивчався культурний шар до материка, а далі об'єкти поглиблювалися при допомозі будівельної техніки. У трьох закладених розкопах і численних шурфах на території Нової фортеці були знайдені лише матеріали XVIII-XIX ст., в тому числі фундаменти пізніх будівель.

У той же період були проведенні дослідження у Привратному дворі (південно-східна частина фортеці), де також було заплановано спорудження колодязя для електромереж. Тут були розміщені рештки оборонної стіни, зруйнованої перебудовами XVIII ст. та розчищено до кам'яної вимостки нижню частину в'їзної вежі [21, с.139-142; 12, с.277-279].

У 2007-2008 рр. було продовжено археологічні дослідження на території Цитаделі і Нової фортеці. Результатами проведеної роботи стало розчищення значних ділянок: чотирьох фундаментів будівель та знайдено матеріали XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема, це численні уламки і цілі екземпляри цеглин з літерами «Х, Х і К, ХОТ і датами 1845, 1848, 1852 рр. [22, с.67-68].

Вивчення культурних нашарувань у фортеці в 2009 – 2010 рр. були зосереджені в Привратному дворі, де продовжувалися розкопки фундаментів кам'яної споруди круглої у плані форми. Їх вивченням займалась Юлія Володимирівна Мисько, яка пов'язала виявленні руїни будівлі із південно-східною, нині втраченою, баштою фортеці. Вивчення фундаментів будівлі дозволило оконтурити вежу, з'ясувати особливості її спорудження та встановити, що вона, а також оборонна стіна, яка прилягала до неї, були розібрані під час розширення Цитаделі турецькою адміністрацією на початку XVIII ст. Таким чином археологічними дослідженнями було реконструйовано архітектурний вигляд Хотинської фортеці у XVII ст. [14, с.290-291].

2011- 2012 рр. археологічні дослідження стали продовженням робіт у межах Привратного двору замку. В результаті проведених археологічних робіт було отримано матеріали, які уточнюють час функціонування фортеці як військового об'єкту Російської імперії. Зокрема, там знайдені свинцеві пломби засвідчують факт використання Замку фортеці до 1875 року, а не до 1856 року як стверджується у більшості видань про Хотинську фортецю [26, с.3, 16].

У 2013 році, за попереднім звітом (Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В.) про археологічні роботи на території Хотинської фортеці, експедиція Чернівецької філії ДП «НДЦ ОАСУ» ІА НАН України та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича проводила науково-рятвнні розкопки та нагляд за земляними роботами на території Хотинської фортеці, пов'язані з благоустроєм внутрішнього двору цитаделі та проведенням підземної лінії електромереж. Досліджено площу близько 200 кв. м, на якій зафіксовано рештки 13 об'єктів.

Маємо надію, що в подальшому археологічні дослідження в Хотинській фортеці будуть продовжуватись. Як було заплановано попередньо, їх проведення планується здійснити в декількох напрямках, а саме: продовжити вивчення культурних шарів, які будуть порушуватися при будівельній діяльності ДІАЗ «Хотинська фортеця», завершити розкопки південно-східної башти для її реконструкції та консервації; продовжувати пошук об'єктів слов'янського і давньоруського часу на території пам'ятки; уточнити етапи будівництва цитаделі шляхом продовження розкопок у північній частині її подвір'я; поновити археологічне обстеження сусідніх із фортецею ділянок міста Хотина.

У відновленні та зборі інформації про найдавніші сторінки історії Хотинської фортеці ми в більшій мірі опираємось на дані археологічних досліджень, що проводились на її території. Саме вони дозволили з'ясувати час та етапи її спорудження, отримати цінну інформацію про різні періоди її існування та значно доповнити фрагментарні дані писемних джерел. Але ще не відкрито багато таємниць Хотинської фортеці, вони чекають на нас у мирному майбутньому...

Джерела та література:

1. Михайлина Л. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»: історія створення та перспективи розвитку // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р. – с.145-147;
2. Тимошук Б.О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009.
3. Тимошук Б.О. З минулого Хотинської фортеці. // Український історичний журнал. – 1963. - №3. – с.103-105;
4. Тимошук Б.О., Кулиниченко Л.Г. Раскопки в Хотинской крепости // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – с.88-89;
5. Тимошук Б.О. Хотинська фортеця // Український історичний журнал. – 1967 - №4. – с.109-111;
6. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. - №22. – с.29-39;
7. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982;
8. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. – Чернівці: Молодий Буковинець, 2002;

9. Масан О.М. Винекнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Хотину 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – с.8-20;
10. Масан О, Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т.2 (28). – с.9-20;
11. Мисько Ю. Замкова церква Хотинської фортеці // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – с.346-356;
12. Мисько Ю.В. Турецькі напівфаянси з розкопок на території Хотинської фортеці // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки. – К., 2009. – с.277-279;
13. Мисько Ю. Храми та мечеті Хотинської фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2010. – Т.2 (30). – с.78-90;
14. Мисько Ю.В., Пивоваров С.В. Дослідження на території замку Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – с.290-291;
15. Михайлина Л.П., Яценюк Ф.С. Про час заснування Хотина // 370 років Хотинської війни. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 1991. – С.111-112;
16. Михайлина Л.П. Археологічні дані про час винекнення Хотина // Хотину 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут 2000. – с.5-7;
17. Михайлина Л., Пивоваров С., Кардаш С., Пирогів А. Хотин такий один // Міжнародний туризм. – 2002. – вересень-серпень, №4 (46). – с.74-77;
18. Пивоваров С. Дослідження старожитностей Хотина у 2002 році // Зелена Буковина. – 2005. – №1-2. – с.245-253;
19. Пивоваров С.В. Нові археологічні матеріали з Хотинської фортеці (розкопки 2005 р.) // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. Чернівці, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.58-60;
20. Пивоваров С., Пастух Л. Археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 році // Джерела з історії Хотина та Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Хотин, 17 жовтня 2005 р.). – Чернівці: Прут, 2006. – с.68-72;

21. Пивоваров С. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2004-2006 рр. // Видатні науковці Чернівецького університету Р.Ф. Кайндль. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. Частина 2. – Чернівці: Прут, 2008. – с.139-142;
22. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т.1. (31). – с.54-70;
23. Пивоваров С.В. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000-2003 рр. // Роль націй і народів у формванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003. – с.22-36.
24. Михалина Л., Пивоваров С. До історії археологічних досліджень Хотинської фортеці. – Чернівці С.354-258;
25. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 році. – Чернівці, 2007. – 2-10.
26. Пивоваров С.В, Мисько Ю.В., Ільків М.В. Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2011 р. – Чернівці, 2011 р. – с.3-16.